

* * *

Дорогий читачу, пропонована книга — збірка нарисів, різних за своїм звучанням і обсягом, написаних у різний час та з різних нагод, але об'єднаних спільним патосом знайомства з хоч і відомими, проте малознаними сторінками історії нашої літератури.

Запрошуючи перегорнути їх у цьому виданні, уже другому¹ (третьому²), доповненому й переробленому³, я свідомий неповноти та шкідливості представлення своїх героїв — неординарних постатей, чия діяльність спричинила творче буяння в красному письменстві хронологічно короткого й водночас напрочуд яскравого періоду.

Але, поза тим, щиро сподіваюсь, що ці непретензійні образки й етюди не лише стануть у пригоді студентам гуманітарних спеціальностей та будуть поживним матеріалом для зацікавлених, а й сприятимуть подальшим дослідженням і відкриттю нових граней доби «Червоного Ренесансу», «Розстріляного Відродження», «буремних двадцятих».

Ростислав Мельників

¹ Уперше книжка вийшла в харківському видавництві «Майдан» у 2013 році.

² У 2014 році її знову надрукували на замовлення Харківської міської ради.

³ Автор із вдячністю зазначає, що підготовка другого видання книжки нарисів «Літературні 1920-ті. Постаті» здійснена в рамках реалізації його проекту «The slogan “Get away from Moscow!” and the literary Kharkiv of 1921–2021» на програмі IU-Ukraine Nonresidential Scholar at Indiana University (Університет Індіани, Блумінгтон, США).

КІЛЬКА УПРОВІДНИХ ЗАУВАГ

Слобідський край на мапі України, і зокрема літературній, — особливий. І хоч відлік офіційної історії побутування Слобожанщини не відбігає від хронологічних рамок Визвольної війни та Руїни, приналежність до тисячолітньої традиції завжди відчувалася харківцями напрочуд органічно.

Описуючи слобідські полки, Григорій Квітка-Основ'яненко зауважував, що «земля, составляющая ныне Харьковскую губернию, в прежние времена принадлежала к Великому Княжеству Киевскому и служила древними границами Южной России от половцев, казар и печенегов. Без всякого сомнения, она была населена уже в первые века по р[ождении] Х[риста], если не ранее. Доказательством сему: 1) старинные безыменные городища, рассеянные во многих местах (валы некоторых из них поросли огромнейшими дубами); 2) монеты с изображением кесарей первых веков, нередко во множестве находимые в земле»¹.

З огляду на подальші бурхливі історичні події, що розгорталися на наших теренах, можемо лишень здогадуватися про існування літературних творів тих часів. Але водночас маємо надзвичайно плідне підґрунтя для творення численних містифікацій і формування нових науково-харизматичних національних міфів. Нібито віднайдена під Великим Бурлуком так звана «Велесова книга» — яскравий тому приклад.

Новий час і певним чином пов'язані поміж собою перші європейські буржуазні революції, громадянська війна в Речі Посполитій та заохочена Московією колонізація Дикого поля відкривали перед посталою Слобідською Україною досить чіткі перспективи економічного добробуту й по-

¹ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О слободских полках / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: У 7-ми т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. — К., 1981. — Т. 7. — С. 30.

літичної стабільності. Але сам процес становлення був далеко не безболісний, адже йшлося не лише про географічний перетин, а передусім про зіткнення як мінімум трьох різних економічно-політичних і суспільно-культурних традицій: української, татарської та московської.

У нарисі «Українці» 1841 року згадуваний Квітка-Основ'яненко писав: «Народы, населившие нынешнюю Харьковскую губернию, большею частью были украинцы и имели с малороссиянами один язык и одни обычаи, но со времени своего здесь поселения значительно отклонились от них до заметной разности...»¹. Утім, при всій складності ситуації усвідомлення себе «черкасами», людьми з «черкаською обикністю», не полишало вільних слобожан, попри різне етнічне походження та підданство предків, що, віддамо належне, не можна було сказати про «служилий», «зсильний» та «каторжний» люд.

Характеризуючи земляків, Григорій Федорович наголошував, що «поселянин прежде всякого ремесла старается обучить сыновей грамоте и потом уже избирает для каждого промыслы, по склонностям; достаточнейший же из обывателей почитал бы себе за стыд, если бы из сыновей его не было ни одного грамотного. От сих-то причин и самый язык здесь гораздо очищеннее малороссийского... Украинец любит музыку и имеет к ней способность... Есть также имеющиеся способности к художествам...»². Тож і не дивно, що за власної ініціативи поселенців та на їхній кошт уже на початку XVIII століття Слобожанщина вкривається досить густою мережею шкіл.

Шкільна освіта й традиційні під ту пору навчальні курси мали неабиякий вплив і на розвиток та вираження природних схильностей слобожан, не без гордощів підмічених Квіткою, а такий ментальний вияв усної народної творчості, як пісня, став найяскравішим прикладом цього плідного синтезу. Саме усне побутування художнього слова характеризувало літературу того часу в нашому краї. Певно, економічні та політичні умови не були сприятливими для розвитку книгодрукування,

¹ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Украинцы / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. // Там само. — С. 84.

² Там само. — С. 84–85.

лірика ж — цілком самодостатній жанр. Можливо, що тільки висока посада полкового писаря не дозволила зітертися на скрижалях історії імені одного з численних віршувальників цієї доби Семена Климовського, чия пісня «Їхав козак за Дунай» уже на початку XIX століття звучала майже всіма європейськими мовами, а стіни Курязької обителі зберегли ім'я й рукопис 1699 року свого архимандрита Онуфрія, першого знаного поета Слобідського краю, котрий розмірковував про лад Божий.

Набожність і лицарство проступають головними чеснотами харківського полковника Федора Донця-Захаржевського та його роду в панегірику «Багатий сад», складеному польською мовою відомим уже на той час поетом Іваном Орновським та видрукуваному в Києво-Печерській лаврі 1705 року. Проте вихід книги був радше приємним винятком тодішнього літературного життя Слобожанщини, та й, зрештою, невідомо, чи сам автор прожив хоч день у краї, що, за його висловом, «од вольності» був названий.

З 1726 року центром літературного життя стає колегіум, заснований у Харкові Єпифанієм Тихорським, єпископом Білгородським та Обо-янським. Поетичне натхнення професорів і студентів перетворювало передбачені навчальними програмами вправи з віршування у справжні перлини української книжної поезії доби бароко, а також засвідчували й небезпечні тенденції розчинення національної самобутності на потребу загальноімперських смаків. Серед авторів цього кола — Ілля Филипович, Стефан Вітинський, Василь Двигубський¹.

З-поміж навчителів колегіуму осібно постає життя і творчість Григорія Сковороди. Викладаючи з перервами впродовж 1759–1769 років у Харкові, останні двадцять п'ять років свого життя він провів у мандрах шляхами нашого краю. Високе небо, слобідський ландшафт, Біблія, флейта й люлька були незмінними супутниками мандрованого любомудра, котрий Божим промыслом і натхненням постав у центрі української духовної історії.

Пам'ять про Сковороду, як і численні списки його творів передавалися з покоління в покоління слобожан. Не випадково, що вже зусиллями

¹ Див. докладніше: Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Л. Ушкалова. — Х.: Акта, 2002.

його учнів і родин найближчих приятелів Харків перетворюється на університетське місто, тим самим відкриваючи вже нову сторінку історії українського письменства.

Статут університету передбачав друкарню й власну цензуру для всіх творів, що видаються ним та в окрузі (правда, подібна ситуація зберігалася лишень до 1826 року, коли цензори стали підпорядкованими поліційному відомству), а ректор Іван Рижський був людиною не байдужою до красногo письменства, досить промовисті назви його праць — «Вступ у коло словесності» (1806) та «Наука віршування» (1811). До того ж, зауважмо, щедре фінансування навчального закладу місцевими меценатами-сковородинцями дозволило сформувати професорсько-викладацький склад із першокласних спеціалістів Європи, у тому числі й гуманітаріїв. Така сприятлива атмосфера позитивно позначилася на загальному стані літературного процесу Слобожанщини.

Новітні віяння європейської філософсько-естетичної думки, і зокрема німецької, адже понад третину викладачів університету від початку складали саме вихідці з німецьких земель, — вчення Йогана Готфріда Гердера, Йогана Готліба Фіхте, Йогана Фрідріха Шіллера та інших німецьких романтиків на чолі з лідером романтичного руху «Буря та натиск» Йоганом Вольфгангом Гете, котрий 1827 року обирається почесним членом Ради Харківського університету, — схиляють харківців до теоретичного обґрунтування й унормування на основі української народної — єдиної літературної мови, на противагу як мінімум п'яти, що ними послуговувалося письменство попередньої доби.

А сама українська народна мова оприявилася в друкованому слові 1816 року в поемі «Заснування Харкова» на сторінках першого числа літературного журналу «Харьковскій демокрит», яку написав видавець і на той час ще студент університету Василь Маслович. Уже в наступних числах часопису українською друкувалися не лише діалоги чи текстові вкраплення, а й окремі твори.

Місцевий патріотизм, обстоювання повноправності своєї «черкаської обикності» та віра у власні творчі можливості — чи не найприкметніша ознака творчості письменників, що гуртувалися довкола університету.

Осереддя літературного кола складали Євграф Філомафїтський, Орест Сомов, Розумник Гонорський, Петро Гулак-Артемовський, Павло Куницький, а також дещо старші: професор красномовства, поезії та слов'янських мов Іван Срезневський, до того ж — відомий поет-класицист і перекладач, та батько нової української прози Григорій Квітка-Основ'яненко.

Їхніми зусиллями в Харкові з'являються й інші журнали. Так, одночасно з «Харьковским демокритом» почав виходити «Украинский вестник», видання якого продовжувалося чотири роки (1816–1819), а з 1823 по 1825 рік — «Украинский журнал», що засвідчило посутнє пожвавлення літературного процесу Слобідського краю.

Рік 1826-й в історії літератури особливий. Саме цього року студентами університету стають Ізмаїл Срезневський, син професора Івана Срезневського, та його давні товариші ще з приватного пансіону Коваленка — Опанас Шпигоцький, Іван Росковшенко, брати Орест і Федір Євєцькі. Творчість їхнього дружнього гуртка, до якого вже пізніше долучаються Олександр Хиждеу, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Іван Петров, Іван Бецький, Левко Боровиковський, Олександр Корсун, Михайло Петренко, Порфирій Кореницький, Степан Писаревський та його діти Петро й Марта, Степан Александров, Яків Щоголів, — окреслюється класичними текстами Харківської школи романтиків.

Діяльність цього кола на теренах художнього слова справила неабиякий вплив на Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та й загалом на становлення нової і новітньої української літератури, а в сусідній польській спричинила появу «української школи» в поезії.

Ідеологія та естетика романтизму виявилася досить близькою національному світовідчуттю слобідської та й усієї української молоді з її закоханістю в козацьке минуле й прагненням до змін, згадаймо хоча б роль у декабристському русі саме вихідців з України і нащадків козацько-старшинських родів, а також їхні програмові постулати про Росію як федерацію держав із власними парламентами, зокрема й Чорноморської з центром у Києві та Української зі столицею в Харкові. Після поразки повстання саме література мислилася об'єктом націєтворчих прагнень суспільства. Як згадував пізніше про ті часи в «Автобіографії» Микола

Костомаров: «В это время я сблизился с целым кружком молодых людей, так же как и я, преданных идее возрождения малорусского языка и литературы»¹.

У 1831 році в Харкові виходить перший в Україні альманах і такий з відповідною назвою — «Украинский альманах», що, окрім наукових і критичних статей, містив авторські вірші й балади романтиків, а також першоснови їхньої творчості — народні пісні та думи. Цікавими й показовими тут видаються зізнання того ж Миколи Костомарова, до речі, чужинця за вихованням: «Меня поразила и увлекла неподдельная прелесть малорусской народной поэзии; я никак не подозревал, чтобы такое изящество, такая глубина и свежесть чувства были в произведениях народа, столько близкого ко мне и о котором я, как увидел, ничего не знал»².

Як зауважує Микола Зеров, пишучи про харківське коло: «В ті роки, коли Срезневський проходив університетську науку, заінтересовання народною піснею та українською старовиною було досить поважне. На провінції ще трималася старосвітчина, ще держалася кобзарська дума і пісня; серед людей старшого віку ходили по руках козацькі літописи, Сковорода, «Історія Русов». Починалося наукове зацікавлення народною творчістю»³. Фольклор розглядався письменниками як скарбниця народної мови, а своє програмове завдання вони вбачали в збереженні, обробці й шліфуванні цього свідчення духовної краси нації.

Уже наступне видання харківських романтиків «Утренняя звезда» засвідчило посутній поступ у цьому напрямку. Другий том альманаху, що вийшов на початку 1834 року, став власне першою україномовною книжкою в Харкові. Того ж року виходять «Малоросійські повісті...» Грицька Основ'яненка, а невдовзі й інші авторські книжки, зокрема «Сава Чалий», «Українські балади», «Вітка» Ієремії Галки (М. Костомарова), «Думки і пісні та ще дещо» Амвросія Могили (А. Метлинського),

¹ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. / Н. И. Костомаров. — К., 1990. — С. 453.

² Там само. — С. 447.

³ Зеров М. Українське письменство XIX ст. / М. Зеров. // Зеров М. Твори: У 2-х т. / М. Зеров. — К., 1990. — Т. 2. — С. 73.

«Українські повір'я» Олександра Корсуна та інші. Продовжується робота і над альманахами «Сніп. Український новорічник» 1841 року та «Молодик», чотири томи якого вийшли впродовж 1843–1844 років, щоправда, останній уже в Петербурзі. З-поміж авторів «Молодика» і Тарас Шевченко, котрий ще з кінця 30-х років почав співпрацювати з харківцями.

Утім, під цю пору слобідська літературна громада починає слабнути й розпадатись: 1843 року помирає Квітка-Основ'яненко; восени 1844 року залишає Харків Костомаров, осівши невдовзі в Києві; відходить від українських студій, а по тому 1847 року переїздить до Петербурга Ізмаїл Срезневський. Закінчивши навчання, розлітається й літературна молодь. Останнім проявом діяльності харківських романтиків і водночас певним її підсумком став «Южный русский сборник» у п'яти книгах, укладений та виданий 1848 року Амвросієм Метлинським. Альманах мав суто літературний характер, художні твори супроводжувалися короткими довідками про авторів: самого Метлинського, Михайла Петренка, Степана Александрова, Михайла Макаровського, Григорія Квітку-Основ'яненка, а факт виходу став доволі символічним на тлі розгрому Кирило-Мефодіївського братства 1847 року і заборони творів Шевченка, Куліша, Костомарова.

Європейська «Весна народів», що одним крилом таки торкнулась України — Галичини, для слобожан обернулася зтяжним культурним занепадом. Заборона українських недільних шкіл 1862 року, придушення повстання в Литві та Польщі 1863 року, Валуєвські циркуляри 1863 та 1866 років, Емський указ 1876 року були доволі несприятливими чинниками майже підпільного існування українського Харкова, що ледь вловимими контурами проступав у «місті російського купецтва».

Прикметне в цьому плані майже тридцятилітнє усамітнення одного з кращих поетів свого часу Якова Щоголева у своєму домі на Коцарській вулиці: «одноэтажный... деревянный, в 6, даже в 7 комнат, три порядочных, остальные три маленькие, церковь, вокзал, почтамт, квартира доктора, аптека, лавки, конно-железная дорога — под боком... Вдобавок все подводы с Холодной горы направлены к базару по нашей улице, мимо наших окон, а это, по воспоминаниям ахтырского детства, составляет для меня то, что для цивилизованного жителя столиц опера

и балет»¹, — а до того ж пилюжний присмак глибокої провінційності й екзистенційне відчуття «запізнілості» свого народження.

Для літературної молоді Слобожанщини другої половини XIX століття свідоме українство часто несло з собою складні життєві перипетії, як, наприклад, у долі Івана Манжури, Бориса Грінченка та його дружини Марії, Павла Грабовського. Інші шукали виходу в поглиблених наукових студіях, як-от Олександр Потебня та молодші Микола Сумцов, Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій, або ж у громадсько-просвітницькій роботі, як, скажімо, родина Алчевських, а чи театрі, як Марко Кропивницький. Тотальна русифікація міста й жорсткі імперські перепони, певне, що не сприяли повноцінному розвитку українського слова й зокрема в його художньому вияві.

Олександр Потебня із сумом констатував тогочасні харківські реалії: «Асиміляція зводиться на погане виховання, на моральну слабкість, на ослаблення енергії думки, на “мерзость запустения”, що приходить замість витіснених і нічим не заступлених форм свідомости, ослаблення зв'язку між молодшими і старшими поколіннями, на дезорганізацію суспільства, на неморальність, на спідлення»².

І все ж мусимо зауважити неперервність літературної традиції Слобожанщини та її щільного зв'язку із загальноукраїнським процесом. Зусиллями сина Степана Александрова — Володимира 1887 року в Харкові з'являється літературно-художній альманах «Складка», чотири випуски якого вийшло протягом 10 років. Серед авторів, окрім слобожан Якова Щоголева, Володимира Александрова, Кесаря Білиловського, Бориса Грінченка, Миколи Вороного, Дмитра Яворницького, Данила Мордовця, Павла Грабовського, віднаходимо імена Ганни Барвінок, Івана Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Івана Франка.

У цей час зростає й воля до політичної боротьби «свідомих українців». За безпосередньої участі харківських студентів 1891 року виникає

¹ Цит. за: Зеров М. Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства / М. Зеров. // Зеров М. Твори: У 2-х т. / М. Зеров. — К., 1990. — Т. 2. — С. 302.

² Цит. за: Лиман Л. До історії російщення України від 1720-го року / Л. Лиман. // Російщення України. Науково-популярний збірник. — К., 1992. — С. 15.

«Братство тарасівців», а в січні 1900 року в Харкові засновується Револьюційна Українська Партія. Цілком у дусі модерної доби молодь різко відмежовується від майже столітнього нидіння і сльозливого замилювання українською минувиною. У маніфесті «Самостійна Україна» одного з лідерів новітнього руху харківського адвоката Миколи Міхновського подибуємо: «Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться... українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ". Вона віддає себе на служіння цьому великому ідеалові, і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти усі покоління українців йтимуть на війну. Війна проводитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається так же відповідною, як і боротьба фізичною силою»¹. Розпочиналася абсолютно нова епоха із зрушеннями в усіх сферах людського існування.

З початком ХХ століття особливого розмаїття в літературному житті Харкова не спостерігалось, окрім хіба такого радикального вияву уподобань, як підбив пам'ятника Пушкіну, одразу по його встановленню. Поява кількох нових імен фіксувалася передусім поза межами краю, як, приміром, Олександра Олеся (Кандиби) та Гната Хоткевича, або ж як Миколи Асеева, Божидара (Богдана Гордеева) та Григорія Петникова, — у площині творення нової поетичної мови на основі праслов'янських коренів (не без впливу наукових студій Потебні) для російської літератури.

Натомість харківці виявилися піонерами на вітчизняному просторі у розробленні нових синтетичних форм мистецтва, яким, зокрема, став кінематограф. Після того як 1893 року наш краєнин Йосип Тимченко, працюючи в Одеському університеті, сконструював перший знімально-проекційний апарат, 1896 року вже в нашому місті Альфред Федецький знімає перші українські хронікальні фільми, а починаючи з 1909-го,

¹ Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. // Націоналізм: Антологія. — К., 2000. — С. 156.

таки ж у Харкові й теж уперше, режисер та актор Олексій Олексієнко (Алексєєв) ставить фільми за творами українських письменників І. Котляревського, М. Гоголя, М. Старицького, Г. Квітки-Основ'яненка, що, без сумніву, сприяло популяризації національної літератури.

Розпад імперій, соціальні й національні революції, постання незалежної держави України й поразка у війні з більшовицькою Росією — у цьому вирі подій формувалося нове покоління літераторів України. У його становленні віховим став 1921 рік.

Ще з літа цього року в Харкові, столиці Радянської України, довкола газети «Вісті ВУЦВК», редагованої відомим поетом Василем Елланом-Блакитним, у недалекому минулому провідним діячем партії українських есерів (боротьбистів), гуртуються Володимир Коряк, активний учасник літературного процесу перших революційних років, колишній однопартієць Еллана й у недавньому минулому царський політкаторжанин, Микола Хвильовий, доброволець Першої світової, повстанець проти гетьманату й комуніст з 1919 року, Володимир Сосюра, щойно демобілізований червоноармієць, а ще не так давно козак армії УНР, та магістр Михайло Йогансен, який у 1919 році встиг побувати в денікінській Добровольчій армії, — усі майже ровесники, з такими різними й водночас характерними долями, залюблені у слово і сповнені творчої, кипучої енергії та віри в себе, в українське слово, в оновлену Україну.

Саме за їхньої безпосередньої участі та сприяння розпочинається літературний процес, що вже нині потрактовується літературознавцями як одне з найцікавіших явищ в історії української літератури: з'являються альманахи «На сполох», «Штабель», збірник «Жовтень», починає виходити журнал «Шляхи мистецтва».

Так поставала, перефразовуючи Григорія Костюка, «перша «п'ятірна фаланга» молодих літераторів, яка в цьому «великому, але не величному» слобожанському місті, на початку 20-х років запалила перші смолоскипи нового пореволюційного процесу»¹.

¹ Костюк Г. Микола Хвильовий. Життя, доба, творчість / Г. Костюк. // Хвильовий М. Твори в п'ятих томах / М. Хвильовий. — Нью-Йорк, Балтімор, Торонто, 1984. — Т. 1. — С. 38.

ЗМІСТ

Кілька упродвідних зауваг	6
Югурта, Мурашиний король	23
«Сердечний друг дітей і молоді»	38
Причинки до біографії письменника	46
«Кобзар на мотоциклі»	61
Обриси невідчитаного материка	77
«Папаша» «Червоного Ренесансу»	82
До історії однієї повісті	107
«Робочої України живе в мені душа ...»	115
Нарис життя і творчості	133
Контекст для легенди	146
«Шукаю я слова простого ...»	165
Штрихи до портрета	178
Відлуння	204
<i>Вересневе повернення Свідзінського</i>	<i>204</i>
<i>Простір для інтерпретації</i>	<i>210</i>
<i>Апокрифічна історія української літератури</i>	<i>215</i>
Капелюш і таємниці Юліяна Шпола	224
На нові береги	226
Фотодадатки	236